

վրա, նրանց հայեցակետով պատմական գործիչները անզոր են, եթե արձատ-
նելու շունեն ժողովրդի անցյալի մեջ: Եվ այս չէ՞ միթե պատճառը, որ շնայած
«ազգի» և «ժողովրդի» մասին իրենց արած հաճախակի հուշարկումներին,
նրանց հրկերը քիչ բան են տալիս ժողովրդի կարիքներն ու նպատակամղում-
ները հասկանալու և նրա կյանքի օրինաչափությունները ըմբռնելու
համար: Յատալիստներն ապավինելով անցյալի պատմական տարերքին,
ազգային-պահպանողականները սովերի տակ էին թողնում ոչ միայն անհատ
գործիչների ստեղծարար նախաձեռնությունը, այլև պատմությանն ընթացք
տվող ժողովրդական զանգվածների ներգործոն դերը՝ ազգի փրկությունը ըս-
պասելով դրսից կամ վերուստ տրվելիք բարենորոգումներին:

3. ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐժՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը արձագանքում էր բուրժուական այն
հասարակախավերին, որոնց բարեկեցությունը կախված էր արդյունաբերա-
կան կապիտալի հետ կապված ուսանաչայ գաղթավայրերից, որոնք XIX դարի
50—60-ական թվականներին դարձան հենց այդ հոսանքի գործունեության
հանգրվանները: Այդտեղից էին ստանում նրանք և նյութական աջակցություն,
և գաղափարական գործող մղումներ: Պետերբուրգն ու Մոսկվան, Ն. Նախիչե-
վանը, Ղրիմն ու Աստրախանը, Ղզլարն ու Մոզդոկը շատ ավելի անմիջակա-
նորեն էին կապված XIX դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ լի-
բերալների լուսավորական գործունեության հետ, քան Երևանն ու Ալեքսանդ-
րապոլը, Մեծ Ղարաքիլիսան ու Նոր Բայազետը: Հատկանշական է, որ «Հյու-
սիսափայլ»-ը ավելի շատ բաժանորդներ ուներ Ռուսաստանի հայ գաղթավայ-
րերում, քան կովկասյան տրանզիտի հետ կապված հայ առևտրականների այն-
պիսի հանգրվաններում, ինչպես Թիֆլիսն ու Շամախին, Ագուլիսն ու Շուշին:
XIX դարի կեսերին Ռուսաստանի հաղորդակցության ճանապարհների, ապրան-
քային տնտեսության և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը
զուգընթաց ամրանում էին Ռուսաստանի հայաբնակ ու ցրիվ գաղութների փո-
խադարձ կապերը և աշխուժանում հայկական համայնքների ազգային-հասա-
րակական կյանքը: Եթե դարասկզբին Ռուսաստանի հայաբնակ գաղութներում
հարստություն էին կուտակում և ազգային կյանքում գործոն դեր կատարում
հայ այն տարրերը, որոնք լայնորեն օգտագործում էին ցարիզմի կողմից իրենց
շնորհված արտոնությունները, ապա դարամիջին այդ վայրերում ավե-
լի ազդեցիկ էին դառնում այն տարրերը, որոնց նյութական կուտակումները
կապված էին գլխավորապես արդյունաբերական կապիտալի տնտեսական ու
տեխնիկական նվաճումների հետ: Մանր արտադրության վրա հիմնված ա-
ռևտրա-վաշխառուական հին կենցաղը տեղի էր տալիս նոր, բուրժուական
հարաբերություններին: Սկսվում է երիտասարդության ուժեղ հոսք դեպի Ռու-
սաստանի կրթական օջախները, մեծանում են ազգային գրականության ու
դպրոցի, տպագրության ու մամուլի պահանջները: Անհրաժեշտություն էր
դառնում գրական նոր լեզվի մշակումը: Երիտասարդության մեջ հասունա-
նում էր բուրժուական-դեմոկրատական լուսավորչությանը բնորոշ ձգտումը

ղեպի հասարակական կենսաձևերի եվրոպականացումը, Գիտությունը և բանականությունը հակադրվում են եկեղեցու դավանաբանական նեղմտությամբ: Համաժողովրդական շահեր արտահայտող «նոր ուսումնականների» ազգային գիտակցությունը հակադրվում է կղերա-ազգայնական արտոնվածների հայացքներին, նպաստում լուսավորության գործի ժողովրդականացմանը, ազգի բխտը կապելով ոչ միայն ունեորների մեկենասության, այլև լուսամիտ դաստիարակողների ստեղծագործ մտքի հետ:

Արևելահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքի պարագլուխ Ստ. Նազարյանի ազգային-լուսավորական հայացքները կազմավորվեցին XIX դարի 30—40-ական թվականներին, Ռուսաստանում իշխող ֆեոդալա-ճորտատիրական սխտեմի տիրապետության պայմաններում: Նրա վրա ազդեցություն էին ունեցել ազգային-ազատագրական այն տրամադրություններն ու հայացքները, որոնք հույսեր էին ներշնչում արևելահայերին՝ Ռուսաստանի օգնությամբ թոթափելու պարսկա-թուրքական լուծը: Երեսնական թվականներին, Դորպատում ուսանելիս, Աբովյանի հետ մեկտեղ բարեբախտություն նկատելով Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Նազարյանը պատմական այդ իրադարձությունը նախերգ է համարում հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ազատագրումը մարմնավորող լուսավորության: 1843 թ., երբ կաթողիկոս ընտրվեց Ներսես Աշտարակեցին, Նազարյանը վստահ էր, թե նոր կաթողիկոսը և կաղարյաններն իրենց ձեռքը վառեն ազգի ղեկը, նրան կառաջնորդեն զեպի եվրոպական լուսավորություն:

Նիկոլայ I-ի բռնատիրությունը հուսախաբության մատնեց Նազարյանին: Աբովյանին և Աշտարակեցուն գրած նամակներում նա ոչ միայն մերկացնում էր մեծատունների ստրկահաճությունը, այլև նրանց հովանավորող ցարական բյուրոկրատիայի քաղաքականությունը: Աբովյանին ուղղած մի նամակում հայտնում էր, թե այդ մասին գերմաներեն մի ճառ է գրել՝ «Մի հայացք Հայաստանի ներկայի և ապագայի մասին, հոգևոր տեսականից» խորագրով: Հայտնում էր նաև, որ ճառը գրվանի տակ էր մնացել՝ «վտանգավոր» բովանդակություն ունենալու պատճառաբանությամբ: Զգալով ազգի դիմազրկման վտանգը, այս ժամանակաշրջանում Նազարյանը ազգի կենսունակության և հարատևության երաշխիք էր համարում ոչ միայն նրա լեզուն ու կրոնը, այլև «քաղաքական անոթը»: 1845 թ. Նալբանդյանի «Ցաղազս հայկական դպրութեան ճառ»-ը խմբագրելիս Նազարյանը այն միտքը մտցրեց, թե «գալան իշխանութեան է, որ հովանաւորէ և զգիտութիւն և զուսումն ազգի և ոչ ուրեք ծաղկեցան իմաստութիւնք առանց ազգային պետութեան»⁴⁸: Այս նույն միտքն էր կրկնում նա 1859 թ., երբ հույների ազգային-ազատագրական շարժման մասին գրում էր, որ չկա ավելի վեհափառ տեսարան, քան այն, երբ ժողովուրդը «յուր կյանքը և պատիվը պաշտպանելու համար, վեր է կանգնում զենքը, որ արիասիրտ պատրաստակամությամբ կամ հաղթե, կամ մեռանի»⁴⁹:

Զպետք է այնուամենայնիվ եզրակացնել, թե իրենց անկախությունը զենքի ուժով պաշտպանող ազգերի մասին մեծ ակնածանքով խոսող Նազարյանը:

48 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, էջ 42 և հետ.

49 «Հյուսիսափայլ», 1859, էջ 898:

ներ իր ժողովրդի ինքնապահության և զարգացման երաշխիքը ևս որոնում էր դինված ապստամբության մեջ: Նա մերժում է պալքարի հեղափոխական ճանապարհը, լուսավորությունը համարում հայերի նյութական բարեկեցությունը երաշխավորող այն միջոցը, որը կոչված է հոգի և զորություն տալ ազգին դիմանալու օտարի կլանող բռնությանը»⁵⁰:

Տակավին 40-ական թվականներին Նազարյանը ձգտում էր իրավունք ստանալ արևելահայ աշխարհաբարով հայ պարբերական հրատարակելու կազանում, ուր նա ստանձնել էր համալսարանի արևելյան լեզուների ամբիոնը: Պարբերականի նպատակն էր «հաղորդել ժողովրդյան եվրոպական քաղաքականության (քաղաքակրթության— խմբ.) և կրթության հառաջդիմությունը և կատարել աշխարհումը ցած ու ցիր եղած Հայկա որդվոց մեջ մտավորական առ ու տուրք», քաջալերելով նրանց ազնիվ ու գեղեցիկ նախաձեռնությունը ազգային լուսավորության մասին, միավորել նրանց «ի մի մարմին բարոյական՝ հոգևորեալ հասարակաց մտածությամբ»: Ցարական կառավարությունը չընդունալով երիտասարդ գիտնականի ինչպես այս, այնպես էլ սրան հաջորդած ազգային-մշակութային այլ մտահղացումների կենսագործմանը⁵¹:

Հայերեն պարբերականի հրատարակումը իրագործվեց միայն Ղրիմի պատերազմից հետո՝ Ռուսաստանում սկսված հեղափոխական իրադրության տարիներին: 1858 թ. Մոսկվայում Նազարյանի խմբագրությամբ սկսեց լույս տեսնել «Հյուսիսսփայլ» ամսագիրը:

«Հյուսիսսփայլ»-ը որպես եվրոպական գիտության և ուսական քաղաքակրթության դրոշակակիր ձգտում էր իր ձայնը Մոսկվայից հասցնել Կովկասի հեռավոր անկյուններն ու Ասիայի խորքերը: Նրա նպատակն էր ծառայել ազգի բազմությանը, ժողովրդի կրթությանը, և լինել ազգի ինքնապահպանության զենք՝ «արտաքին սպառնալիքի» դեմ:

«Հյուսիսսփայլ»-ը հակադրվում էր հայ կյանքում տիրող կղերական մտքի գերիշխանությանը և դառնում ազգային-լուսավորության բերան: Ազգային ռեակցիային դիմադրելու համար ուսահայ լիբերալ բուրժուական հայացքներ պաշտպանող Նազարյանը հանդես եկավ բուրժուա-դեմոկրատական հոսանքի միասնական ճակատում: Պատահական չէ, երբ 1861 թ. էջմիածնի սինոդը սպառնում էր արգելել ամսագիրը, նրան պաշտպանելու համար հրապարակ եկան Պետերբուրգի մի խումբ հայ գործիչներ, որոնց մեջ էին և լիբերալ, և պահպանողական, և դեմոկրատ մտավորականներ՝ Նիկողայոս և Պետրոս Շանշյանները, Մովսես և Ղազար Բուդաղյանները, Մկրտիչ Սանասարյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Ղազարոս Ղաֆայանը և ուրիշներ: Թիֆլիսում ևս ռեակցիայի դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու համար ազգային-պահպանողականները հենակետեր էին որոնում դեմոկրատական հասարակախավերի մեջ: Նրանք էին, որ առաջին անգամ հրատարակեցին և Սայաթ-Նովային և Խաչատուր Աբովյանին: Առավել հատկանշական է, սա-

⁵⁰ «Հյուսիսսփայլ», 1859, էջ 898:

⁵¹ Աջ. Հովհաննիսյան, Մ. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, Երևան, 1955, էջ 134 և հետ:

կայն, որ ամսագրի հենց սկզբնավորման պահից նազարյանը ղինակցեց հայ դեմոկրատիայի առավել աչքի ընկնող հրապարակախոսի՝ Միքայել Նալբանդյանի հետ, որը և դարձավ նոր պարբերականի գլխավոր աշխատակիցը:

Ի տարբերություն Նալբանդյանի, որը հենվում էր ողջ հայ դեմոկրատական լայն հասարակախավերի վրա և արտահայտում նրանց դադափարախոսությունը, նազարյանի հրապարակախոսությունը դարձացման «եվրոպական քաղաքակրթության» ուղի բռնած արևելահայ լիբերալ բուրժուազիայի դադափարախոսությունն էր:

«Հյուսիսափայլ»-ի տիպոգրաֆերը

Բնութագրելով հայ վաճառականությունը, նազարյանը տակավին 1851 թվականին էր դիտում, թե հայերի գնելու և վաճառելու զբաղմունքը հեռու է եվրոպական «քաղաքականության» (քաղաքակրթության—խմբ.) հետ կապված վաճառականությունից, որովհետև իրենց անկրթության հետևանքով հայերը զուրկ են վաճառաշահ արտադրանքի գործատուներից (գործարանս վաճառաշահական յորինուածոց) և չունեն առևտրական այնպիսի ընկերություններ, որոնք միլիոններ են խաղացնում⁵²։ Տասը տարի անց նա հայերին հորդորում էր «իմացական վաճառաշահության և տուրևառքի հրապարակ բանալու ազգի մեջ»⁵³, այլ խոսքով՝ նրանց հանձնարարում անարտադրական առևտրից անցնելու կապիտալիստական արդյունաբերության:

«Վաճառականական ժողովուրդ» համարելով հայերին՝ «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագիրը հաղիվ էր նշմարում հայ գյուղացի դասին: Անդրկովկասի համբարությունների հարցում նա առարկում էր ազգային-պահպանողական «թիֆլիսցիներին»: «Այն արվեստակից համբար կամ ասանաֆ ասված միաբանու-

⁵² Ստ. Նազարյանց, Ցաղազս փորձական հոգեբանութեան, Ճառ, Մոսկվա, 1851, էջ ԻԶ և հետ:

⁵³ «Հյուսիսափայլ», 1861, էջ 5:

իշխանքը, — գրում էր նա, — որոնց շատ սիրում են թիֆլիսեցի հայերը, մեծ զորություն և ազդեցություն ընծայել ամենևին արտաքին բան է. և ոչինչ խորհուրդ չունի, եթե ոչ մի արտաքին կարգ ու կանոն պահելու արվեստակիցների մեջ և հսկելու նոցա նյութական օգտի վերաջ: «Ոչ մի տեղ այդ արվեստակիցների հոգաբարձությունը չէ հառաջացել... ոչինչ ընկերական կարգադրություն, ոչ մի ուսումնարան, ոչ մի ժողովրդական գրանոց, ոչ մի ընթերցանության կամ մի այլ իմացական գործողության ժողով»⁵⁴:

Նազարյանի կարծիքով արդյունաբերող վաճառականությունը պիտի լիներ ազգային կյանքը շարժող և ազգի բարեկեցությունը պահպանող զսպանակը: Նա էր դարձյալ, որ պիտի շեղոջացներ կղերի միապետությունը, մշակեր «ամբոխի» կորդացած միտքը և ապահովեր ժողովրդի բարօրությունը: Ամեն ինչ պետք է սկսել առևտրի ու վաճառականության կարգավորումից, սրանց «եվրոպականացումից»:

1860 թ. «Հյուսիսսփայլ»-ում տպագրելով «Ժողով վաճառականների ի Սոսկվա» վերտառությամբ մի նախագիծ, Նազարյանը բարձրացնում էր հայ և ռուս բուրժուազիայի տնտեսական փոխհարաբերությունների հարցը: Նա խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել տեղական մանր արտադրության և արտասահմանյան կապիտալի հետ զորված գործառնությունից և վաճառականական ընկերությունների միջոցով կապվել ռուսական արդյունաբերության հետ: Միայն այդ միջոցով է հնարավոր ընդարձակել ազգային առևտրի ծավալը և հետզհետե անցում կատարել դեպի գործարանային ու ֆաբրիկային արդյունաբերությունը: Ոչ միայն հայերի առևտուրը, այլ նրանց գյուղատնտեսությունն իսկ չունի զարգացման այլ հեռանկար, քան կապիտալիզմի ուղին: Նազարյանը մատնանշում է այն դերը, որ կարող էին խաղալ հայերի մեջ «եվրոպական խոհան կարգով կազմակերպված ալգեգորությունն ու մետաքսագործությունը»⁵⁵: Միայն նման միջոցով է, որ պիտի «ազգը զորանա»: Ազգի զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ հայ պատանիները ստանան նաև «վաճառականական և պոլիտեխնիկական կրթություն»⁵⁶: «Հյուսիսսփայլ»-ի էջերում Նազարյանը արծարծում էր բաժնետիրական հիմունքներով կազմակերպվելիք ռուսահայ գործարանային արդյունաբերության զաղափարը և դրա հետ կապված հայ առևտրական կապիտալի զարգացման սոցիալ-տնտեսական հեռանկարները:

Մատնանշելով կապիտալիստական զարգացման այդ ուղին, Նազարյանը լուսավորելը ելնում էր ոչ թե արևելահայ բուրժուազիայի դասակարգային շահերը պաշտպանելու նեղ մտահոգությունից, այլ արևելահայ հասարակական կյանքի բուրժուական ուղու հետ լծորդված ազգի ընդհանուր բարեկեցության, նրա համախմբման ու ինքնապահովման մղումներից: Հայ վաճառականության շահերն իսկ նրան պատկերաբանում էին ազգի ընդհանուր առաջադիմության և «հասարակաց» (ընդհանրության) շահախնդրության հետ լծորդված: Նույն մերձեցմամբ վեր հանելով վաճառականության կապիտալիստական

54 Սո. Նազարյանց, Երկեր, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1913, էջ 112:

55 Նույն տեղում, էջ 163 և հետ:

56 Նույն տեղում, էջ 273 և հետ., 282 և հետ., հմտ. նաև «Հյուսիսսփայլ», 1858, էջ 233:

զարգացման հեռանկարները, հրապարակախոսը խարաղանում էր ազգի «հարստականներին» (նախակապիտալիստական շրջանի «մեծատուններին») հետամնացությունն ու եսականությունը և եվրոպական լուսավորության ու առաջադիմության պահանջների անտեսումը նրանց կողմից⁵⁷:

Ղրիմի պատերազմում ցարիզմի կրած պարտությունը ցույց տվեց, որ իշխող ճորտատիրական կարգերը պատճառ են դառնում Ռուսաստանի հետամնացությանը և արգելք նրա առաջընթացին: Այս նշանակում է, որ ճորտատիրական կարգերը անհամատեղելի էին դարձել Ռուսաստանի պետական շահերի հետ: Անգամ ցարիզմի ղեկավարները հանգեցին այն եզրակացության, որ եթե գյուղացիության ազատագրությունը տեղի չունենա «վերից»՝ ռեֆորմի միջոցով, այն տեղի կունենա «վարից»՝ հեղափոխական ճանապարհով:

Ի՞նչ ուղիներով պիտի գնա երկրի հետագա զարգացումը՝ ռեֆորմի, թե՞ հեղափոխության. այս երկընտրանքի առաջ էր կանգնած Ռուսաստանն այդ պահին, և երկրի երկպիեղված հասարակական միտքը հաժում էր հիմնական այդ հարցի շուրջը:

Չնայած երկրում օրավուր աճում էին ճորտերի տարերային հուզումները, բայց հեղափոխություն, այնուամենայնիվ, չկատարվեց. վճռական այդ պահին ռուս ճորտերը գիտակից ու կազմակերպված հեղափոխական գասակարգ չէին կազմում: Դիմադիր բուրժուազիան ոչ միայն չզլխավորեց ապստամբող ճորտերին, այլև երկյուղ կրելով հեղափոխությունից, փարեց ցարական ռեֆորմներին: Վճռական լուպին նա ձայնակցում էր խաղաղ ռեֆորմների ընթացքը իր օգտին շրջող կալվածատերերին:

Հասկանալի է, որ այս պայմաններում դեպքերի ընթացքը թեքվում էր բուրժուա-կալվածատիրական դասակարգերին ձեռնտու ռեֆորմների կողմը և, հաշվի առնելով իր համար նպաստավոր ուժերի այդ դասավորությունը, ռեֆորմներից անմիջապես հետո ցարիզմը հակադրոհի անցավ ապստամբություն սպառնացող գյուղացիության դեմ:

XIX դարի վաթսուհակաթյակների սկզբին կղերա-աղայական հոսանքին դիմադրող մինչ այդ միասնական բուրժուա-դեմոկրատական ճակատը իր ազդեցությունը գործեց նաև հայ կյանքում: Գյուղացիական հեղափոխության դեմ հակադրոհի էին անցնում հայ կղերա-աղայական հոսանքը և ազգային-բուրժուական մտքի պահպանողական ու լիբերալ տարատեսակությունները:

Համառուտական հեղափոխական իրադրության տարիներին Նազարյանը մտահոգված էր ռուս ճորտերի բարոյական ազատության խնդրով միայն: «Այս լուպին», — գրում էր նա, — գտնվում է Ռուսաստանը մի խորհրդավոր վերածնության ասպարեզի մեջ»: Նա ողջունում էր ցարի գաղափարը — «ազատել ռուսաց շինականը դարավոր, տմարդացուցիչ ծառայության լծի տակից և այդպես ճանապարհ բանալ նորան դեպի բարոյական ազատությունը...»⁵⁸: Նազարյանը վստահ էր, որ ցարական առաջիկա ռեֆորմների շնորհիվ ոչ միայն ռուս ժողովրդի «իմացական զորությունը կարող են այժմ ազատա-

57 Նույն տեղում, էջ 282:

58 «Հյուսիսափայլ», 1859, էջ 451:

պես աճել և զորանալ», այլև, որ նոր հորիզոններ են բացվում նաև ժողովրդի առաջ. «Եվրոպան բաց ու արձակ է հայերու առջև, նոքա կարող են մասնակից լինել նորա կրթությանը և լուսավորությանը»⁵⁹:

Երբ ցարիզմը հարձակման անցավ Ռուսաստանում բռնկվող գյուղացիական-ապստամբությունների դեմ և ռուս լիբերալները խոհեմության կոչեր էին հղում գյուղացիական հեղափոխությունը հրահրող Ռուսաստանի ազատամիտ ուսանող երիտասարդությանը, արևելահայ լիբերալների պարագլուխ Ս. Նազարյանը ևս փորձում էր սաստել հեղափոխական տրամադրություններով համակված հայ երիտասարդներին՝ «Հայը Ռուսաստանում վայելում է քաղաքացու իրավունքը,— հիշեցնում էր նա,— ոչինչ բռնություն չի հասնում նորա ընտանիքին և ոչ նորա վաստակին, ամենը նա կարող է վայելել օրենքի պաշտպանության տակ, ցուցանելով միայն յուր պարտքն իբրև քաղաքացի մի տերության, որ նյութապես և բարոյապես սնուցանում է նորան, և տալիս է ամեն մի հային նույնքան իրավունք, որքան յուր ազգին, ամենևին անխտիր իբրև միևնույն թագավորության որդիները»⁶⁰:

Ստեփանոս Նազարյան

Նազարյանը հանգում էր այն մըտքին, թե հայ ժողովրդի Ռուսաստանին միացած հատվածը. արդեն իսկ թոթափել է քաղաքական ստրկության լուծը և հիմա նրան մնում է միայն «ազատապես աճել ու զարգանալ»:

Իր դիրքավորումով Ս. Նազարյանը սահմանազատվում էր կովկասահայ պահպանողականների ազգային-քաղաքական ինքնորոշման նպատակամղումներից և միաժամանակ բարեկամական խոսք ուղղում ազգի մեծատուններին:

«Հյուսիսսփայլ»-ի խմբագիրը ուզում էր հավատացնել հայ մեծատուններին, թե նրանց ձեռքում է գտնվում նույնիսկ հայ «հասարակի» փրկության բանալին, նրա մերկությունը ծածկելու հնարը, նրա լուսավորությունն ու բարօրությունը»⁶¹: Նա չէր հակադրվում անգամ հայ եկեղեցուն, քանի որ նրան թվում էր, թե միայն եկեղեցու միջոցով է; որ հայերը պիտի առաջ տանեն ազգաշինության և լուսավորության գործը. դրա համար հարկավոր է միայն, որ «իմացության և կրթության պարագլուխ եկեղեցին վերանորոգվի ապիտարանական ուսմունքով»:

59 Ստ. Նազարյանց, Երկեր, հատ. Ա, էջ 93:

60 «Հյուսիսսփայլ», 1861, էջ 252:

61 Նույն տեղում, էջ 253:

«Հյուսիսսփայլ»-ը իր հրատարակության վերջին տարում՝ 1864 թ. ապարեզ իջավ դարձյալ «խաղաղության շյուղը ձեռքին»։ Նազարյանը նորից մոտեցավ երբեմնի հակառակորդներին՝ «անկեղծ ու անենեզ եղբայրություն»։

Այնուամենայնիվ, խորացող ռեակցիայի պայմաններն աննպաստ էին անգամ նահանջող լիբերալիզմի համար։ 1867 թ. Նազարյանը թույլտվություն էր խնդրում կառավարությունից հրատարակելու նոր պարբերական՝ «Ապատեի Հայաստանի»-ն, որի էջերում նախատեսվում էր ոչ միայն ազգային-սպահանողական Կ. Նզյանի և Գևորգ Քանանյանի, այլև հայկական ռեակցիայի պարագլուխներից մեկի՝ Մ. Մսերյանի աշխատակցությունը։

Նազարյանի այս մտահղացումը չիրականացավ միայն այն պատճառով, որ Երրորդ բաժանմունքը «սեպարատիստական» տենդենցներ էր նըմարում Նազարյանի մեջ, ի դեմս նրա տեսնում էր մեկին, որը «հետամուտ է կառավարության շահերին հակառակ՝ հայ ազգային ձգտումներին»⁶²։

Ցարական ժանդարմները սխալ հետքերի վրա էին։ Նրանք անտեսում էին հրապարակախոսի հայացքների մեջ կատարված հեղաբեկումը, հաշվի չէին առնում, որ Նազարյանը ազգային-քաղաքական ակնկալություններ չունեի ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի, այլև նույնիսկ Հայաստանի արևմտյան հատվածի ազգային քաղաքական հեռանկարների նկատմամբ։ «Այժմ փառք և գոհություն ամենակարողին, — գրում էր նա արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության կապակցությամբ, — մեր հայրենակիցքը թե Տաճկահայաստանի և թե Ռուսաստանի մեջ կարող են ապրել առանց թաղելու յուրյանց ձեռքի վաստակը հողի տակ, առանց տների պատերի մեջ փակելու յուրյանց կին ու զավակը»⁶³։ Նազարյանը «ազգային օջախ» չէր որոնում ո՛չ Ռուսաստանի և ո՛չ իսկ Թուրքիայի սահմաններում։ «Ո՛հ, այս բոպեիս մեր ցան ու ցիր հողերին զարկած, բրդզած կյանքի մեջ, մեր հայրենիքը չեն Անի քաղաքի ավերակները, որ ոմանք կարճատես մարդիկ հրավիրում են մեզ կենակից լինել բուերի և խեղճների, — ոչ, մեր հայրենիքը այս բոպեին մեր սրբուի և հոգու մեջ է, թեպետ նույնպես ավերակ և փլատակված, ինչպես Անի քաղաքի անցած փառահեղությունը»⁶⁴։

Փոքր-ինչ հետո Նազարյանը ազգային-հոգևոր անկախության այս գաղափարը պարուրում էր կրոնա-բարոյական ազատությամբ և հումանիզմով։ Նա այն միտքն էր հայտնում, թե որքան դանդաղ ընթանա որևէ ազգի լուսավորությունը, նույնքան ապահով կլինի նրա նպատակի իրագործումը, «եթե նա տևողապես կհիմնավորվի բանականության, կրոնական ազատության և ավելի վերին, իբրև կրոն պայծառակերպված բարոյականության և մարդկայնության վրա»⁶⁵։

Հայ լիբերալիզմի կապը այդ ժամանակաշրջանում թույլ էր անդրկովկասյան հայության հետ։ Անդրկովկասում իսկ, ուր հազիվ միայն իր առաջին

62 «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 2, Երևան, 1962, էջ 86։

63 «Հյուսիսսփայլ», 1861, էջ 252։

64 Նույն տեղում, 1860, էջ 72։

65 Նույն տեղում, 1862, էջ 302։

քայլերն էր անում կապիտալիզմը, հայ բուրժուազիան ամուր հենարան չուներ արևելահայ լիբերալիզմի ազգային-քաղաքական դիրքավորման համար։ Սակայն այդ մի պահ էր, երբ արևելահայ բուրժուազիան նշմարում էր իր նկատմամբ ցարական քաղաքականության հովանավորությունը։

4. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

1859—1861 թվականների համառուսական հեղափոխական իրադրության տարիներին հայ հեղափոխական դեմոկրատները Միքայել Նալբանդյանի գլխավորությամբ կազմում էին ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիային ընդառաջող հեղափոխական ջոկատներից մեկը, որին խոշոր դեր էր վերապահված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացման մեջ։ Ընշված ու հարստահարված ժողովրդական զանգվածների դասակարգային շահերը Նալբանդյանը տարբերանշում էր համաժողովրդական այն շահերից, որոնց պաշտպանության համար ժողովրդի անունից մինչ այդ հանդես էին գալիս միայն արևելահայ բուրժուազիայի պահպանողական և լիբերալ գաղափարախոսները։

Եթե սկզբնապես ազգային գործիչները ազգի լուսավորությունը ակնկալում էին իշխող վերնախավերի ձեռնավորությունից և նրա զարթոնքի կրողներ համարում լուսավորված մտավորականությունը, ապա Մ. Նալբանդյանը «հասարակ ժողովրդի» մեջ տեսավ ազգի հենարանն ու վերակենդանության լծակը։ Հատկանշական է, որ նա երիտասարդության առաջավոր ջոկատներին նվիրեց «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը։ Մ. Նալբանդյանը հանդես եկավ որպես հայ հասարակական մտքի և ազգային-ազատագրական շարժման հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղության հրապարակախոսը։ Այդ երկում նա պայքարի կոչ արեց հայ առաջավոր երիտասարդությանը՝ հանդես գալ հանուն հայրենիքի վերածնության, հանուն նրա ազատագրման և «կենսանորոգ ու որոտընդոստ հարության»։

Ֆեոդալա-կալվածատիրական բռնության դեմ ի. Աբովյանի պարզած հայ դեմոկրատական ազգայնության դրոշը Մ. Նալբանդյանի և իր հետևորդների համար դարձավ ցարական գաղութատիրության և սուլթանական բռնատիրության դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժման զինանշան։ Հայ դեմոկրատիայի ազգային-ազատագրական ջանքերը նրանք գաղափարապես և կազմակերպչորեն կողմնորոշում էին դեպի Ռուսաստանում բռնկող դյուռացիական հեղափոխությունը, Արևմուտքում արժարժված ազգային և սոցիալական շարժումները։

Դրանով էլ հատկանշվում է հայ դեմոկրատական մտքի մեջ նրանց կատարած սոցիալ-քաղաքական շրջադարձը։

Մ. Նալբանդյանը ծնվել է 1829 թ. հոկտեմբերի 26-ին (ն. տ. նոյեմբերի 7-ին) Նոր Նախիջևան (ներկայիս Դոնի Ռոստովի Պրոլետարական շրջան) քաղաքում՝ արհեստավոր-դարբնի ընտանիքում։ Մի քանի ամիս խալֆայական դպրոց հաճախելուց հետո, մանուկ Մուխալին տալիս են Գաբրիել Պատկանյանի մասնավոր վարժարանը։ Ուշիմ ու շնորհալի պատանու մեջ Պատկանյանը սեր է արթնացնում դեպի գրաբարը, հայոց մատենագրությունն ու